

UOT 37.0

Lalə Kamal qızı Rəhimova
fəlsəfə doktoru programı üzrə doktorant,
Gəncə Dövlət Universitetinin müəllimi
<https://orcid.org/0000-0002-7731-9728>

PEŞƏ SƏRİŞTƏSİ ANLAYIŞININ MAHIYYƏTİNƏ DAİR

Лала Камал гызы Рагимова
докторант по программе доктора философии,
преподаватель Гянджинского Государственного Университета

О СУТИ ПОНЯТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Lala Kamal Rahimova
doctoral student in the program of doctor of philosophy,
teacher of Ganja State University

ON THE ESSENCE OF THE CONCEPT OF PROFESSIONAL COMPETENCE

Xülasə. Məqalədə peşə səriştəsi anlayışına müxtəlif yanaşmalar şərh edilir, bu anlayışın mahiyyəti izah edilir. Səriştə əsaslı yanaşma problemi üzrə tədqiqatların təhlili əsasında bu anlayışın formalaşmasının üç mərhələsi qeyd edilir. Məqalədə daha sonra peşə səriştəsi anlayışının əsas komponentləri, strukturu və təsnifatı araşdırılır.

Açar sözlər: səriştə, peşə səriştəsi, bacarıq, vərdiş, səviyyə, qiymətləndirmə

Резюме. В статье рассматриваются разные подходы к понятию профессиональной компетенции, излагается суть этого понятия. В результате анализа исследований в этой области выделяются 3 этапа формирования этого понятия. Далее в статье анализируется классификация, структура и основные компоненты понятия профессиональной компетенции.

Ключевые слова: компетенция, профессиональная компетенция, умения, навыки, уровень, оценивание

Summary. The article discusses different approaches to the concept of professional competence, outlines the essence of this concept. As a result of the analysis of research in this area, 3 stages of the formation of this concept are distinguished. Further, the article analyzes the classification, structure and main components of the concept of professional competence.

Key words: competence, professional competence, abilities, skills, level, assessment

Ölkəmizdə üçpilləli ali təhsil sistemində (bakalavr, magistr, doktorantura) keçid yeni təhsil standartlarının yaradılmasını aktuallaşdırdı. Bu keçid respublika ali təhsil müəssisələrinin Bolonya prosesinə qoşulmasını sürətləndirdi. Universitetlərdə kadr hazırlığına verilən tələblər səriştə əsaslı yanaşmanı zəruri edir. Bu yanaşmanın məqsədi təkcə savadlı məzun yetişdirmək yox, həmçinin universitet məzununu məhsuldar fəaliyyətə qadir, öz fəaliyyətinin nəticələrinə cavabdeh, özünüinkışafa hazır, yüksək səriştəli

şəxs kimi formalaşdırmaq, peşə fəaliyyətinə hazırlamaqdır. Təhsil fəaliyyətinin nəticəsi kimi “səriştə” anlayışı yeni məktəb kurikulumunda da mühüm yer tutur. “Səriştə” anlayışı müxtəlif tədqiqatlarda araşdırma obyektinə olmuşdur.

Ümumən “Səriştəlilik” anlayışı latın sözü olan “*competentia*” sözündən götürülmüşdür və “mühakimə etməyə səlahiyyətli”, “danışmağa hüququ olmaq” mənalarını verir. Elə hal-hazırda da bu ifadə bir çox hallarda səriştə deyil, beynəlxalq terminə çevrilən “*kompetensiya*” kimi işlədilir (1).

Təhsilə səriştə əsaslı yanaşma konsepsiyasını tədqiq edən İ.A. Zimnyaya təhsil sisteminin müxtəlif səviyyələrində əsas sosial səriştələrin formalaşmasını araşdırır (4). O.E. Lebedev “səriştə əsaslı yanaşmanı təhsil məqsədlərinin müəyyən edilməsi, təhsil məzmununun seçilməsi, təhsil prosesinin təşkili və nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün ümumi prinsiplərin məcmusu kimi” müəyyən edir.

Səriştə əsaslı yanaşma problemi üzrə tədqiqatların təhlili əsasında bu anlayışın formalaşmasının üç mərhələsini qeyd etmək olar (N.V. Kuzmina, A.K. Markova, J. Raven, R. Uayt, N. Çomski və başqaları).

Səriştə əsaslı yanaşmanın formalaşmasında *birinci mərhələ* 1960-1970-ci illərə təsadüf edir. Bu dövrdə “səriştə” anlayışı N. Çomski (1965) tərəfindən elmi aparata daxil edilmişdir. Səriştəyə əsaslanan yanaşmanın inkişafının *ikinci mərhələsi* 1970-1990-cı illərə təsadüf edir. Bu mərhələdə “sosial səriştələr/bacarıqlar” anlayışının məzmunu işlənib hazırlanır. J. Raven (John Raven) öz tədqiqatında səriştə və onun növlərinin şərhini verir, sonradan bunları səriştələr kimi təqdim etmişdir. Onun “Müasir cəmiyyətdə səriştə” əsərində səriştə “sosial əhəmiyyətli sahədə həyat uğuru” kimi şərh olunur. Müəllif öz əsərində səriştələrin 39 növünü nəzərdən keçirir, onları “motivasiyalı qabiliyyətlər” kimi müəyyən edir. Bu, bütün dünyada səriştələrin konsepsiya və növlərinin şərh problemlərinin fəal tədqiqinə stimül yaratdı. J. Raven səriştə səviyyəsi ilə insan fəaliyyətinin nəticəsi arasında əlaqəni araşdırır. Müəllifin fikrincə, səriştə insan fəaliyyətinin müxtəlif komponentlərinin səmərəli həyata keçirilməsi və əhəmiyyətli nəticələr əldə etməsi üçün qabiliyyət kimi çıxış edir.

Səriştələrin əsas komponentləri bunlardır: hadisə və situasiyaları təhlil etmək, əvvəlki təcrübəyə əsaslanmaq, gələcək maneələri görmək, təşəbbüskar olmaq və rəhbərlik bacarığı. Buradan belə nəticə çıxır ki, səriştə müstəqil komponentlər məcmusundan ibarətdir, insanın bir növ subyektiv xüsusiyyətləridir. Bu xüsusiyyət insan fəaliyyətinin müxtəlif istiqamətlərində özünü göstərə bilər. C. Raven insanın müəyyən peşə fəaliyyətində ehtiyac duyduğu bir sıra keyfiyyət və bacarıqları önə çəkir: müstəqil işləmək bacarığı; məsuliyyət daşımaq; təşəbbüs etmək; problemləri görməyə və həll etməyə hazır olmaq;

yeni situasiyaları təhlil etmək bacarığı; əməkdaşlıq bacarığı; müstəqil bilik əldə etmək; əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək bacarığı və s.

Səriştəyə əsaslanan yanaşmanın inkişafının *üçüncü mərhələsində* təhsil sahəsində səriştələrin elmi konsepsiyası tədqiq edilir. YUNESKO-nun sənədləri və materialları təhsil nəticəsi kimi səriştələrin siyahısını əhatə edir. 1990-cı ildə A.K. Markova peşə səriştəsini əmək psixologiyası kontekstində tədqiq etməyi təklif edir. L.M. Mitina, öz növbəsində, pedaqoji səriştələri tədqiq etmişdir (5). Onun tədqiqatlarından belə məlum olur ki, səriştə - bilik və bacarıqlar kompleksindən, bunların təlimində tətbiqi yollarından, üsul və vasitələrindən ibarətdir. Müəlliflər hesab edirlər ki, səriştəlilik tələbənin daha məlumatlı olduğu, təhsil almağa hazır olduğu fənn sahəsi ilə müəyyən edilir. Səriştə bakalavrın peşə fəaliyyətini həyata keçirməyə hazır olmasının nəticəsi olub, onun mühüm peşə keyfiyyətlərinin sintezidir. Təhsildə bacarıqlara əsaslanan yanaşmanın tətbiqi 2000-ci ildən etibarən daha geniş yayılmışdır.

“Səriştə” anlayışına tədqiqatçılar aşağıdakıları aid edir: davranış, idrak, əməliyyat, texnologiya, motivasiya, sosial, etik komponentlər, təlim nəticələri və s. Səriştəyə əsaslanan yanaşmaya həsr olunmuş tədqiqatlarda “səriştə” anlayışının ümumi qəbul edilmiş tərifini yoxdur. Pedaqoji elmlərdə tələbə “səriştələrinin” şərhilə bağlı məsələlər hələ də müzakirə olunmaqdadır. Bu, normativ sənədlərdə səriştə əsaslı yanaşmanın dəqiq müəyyən edilmiş təhsil nəticəsinin olmaması ilə bağlıdır. Bəzi sənədlərdə o, əsas səriştələr toplusu kimi təqdim edilir. Digərlərində isə universal bilik, bacarıq, həyat təcrübəsi və məsuliyyətin vahid sistemi kimi müəyyən edilir. Yəni, “səriştə” bilik və təcrübəyə əsaslanır, nəticə əldə etməyə imkan verən bilik və bacarıqların tətbiqinin yaradıcı təzahürüdür. Başqa sözlə, “səriştə” universitetdə formalaşmış, peşəkar fəaliyyəti təmin etməyə imkan verən bilik, bacarıq və fəaliyyət metodlarının məcmusudur. Səriştəyə əsaslanan yanaşmanın əsas elementi təhsilin məzmun və keyfiyyətə əsas səriştələr əsasında yenilənməsidir.

Ümumtəhsil məktəbi şagirdlərinin müstəqil fəaliyyət təcrübəsi və şəxsi məsuliyyəti, əsas səriştələr, yeni universal bilik, bacarıq və onların sistemini formalaşdırmalıdır. Tədqiqatlarda səriştələrin məzmununa görə əsas, ümumi və

fənn səriştələrinin təsnif edilməsi təklif edilir. Təhsil Standartı çərçivəsində müəyyən edilmiş səriştələr universitet məzununun peşə səriştəsinin faktiki formalaşması hesab olunur. Bu, məzuna peşə ixtisaslarının verilməsi haqqında Dövlət Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə təsdiqlənir.

Tələbə fəaliyyətinin əsas sahələrində toplanmış sosial təcrübəni mənimsəməyə, müasir cəmiyyətdə praktiki həyat bacarıqlarına yiyələnməyə imkan verən əsas səriştələr arasında fərq qoyulur.

Yeddi əsas səriştə fərqləndirilir: "1) dəyər-semantik; 2) ümummədəni; 3) təhsil və idrak; 4) məlumat; 5) ünsiyyət; 6) sosial və əmək; 7) şəxsi təkmilləşdirmə səriştəsi". Fənnüstü xarakter daşıyan, məktəb təhsili mərhələsində formalaşan mühüm səriştələr, universitet məzununun peşə səriştəsinin formalaşmasına xidmət edir, peşə-yönlü səriştələrin əsasını təşkil edir.

Peşə səriştəsi problemi bu və ya digər şəkildə alimlər tərəfindən diqqət mərkəzində saxlanılmış, hal-hazırda da təhsil nəzəriyyəçiləri və praktiki təcrübəçiləri öyrənilir. Səriştə problemi pedaqogika, psixologiya, sosiologiya, akmeologiya nöqtəyi-nəzərindən təsvir edilir, lakin onun metodoloji imkanları məhduddur. Peşə səriştəsi anlayışına və onun əsas komponentlərinə nəzər salaq.

Qeyd edək ki, müxtəlif tədqiqatçıların elmi əsərlərində bu anlayış müxtəlif cür şərh olunur. Şəriştə sözünün müxtəlif izahı var.

1. Səriştə - müəyyən sahələrdə bilik, bacarıq, təcrübə məcmusudur və ya müəyyən bir işi yerinə yetirmək üçün zəruri olan səriştələr toplusuna sahib olmaqdır.

2. Səriştəlilik - əməkdaşın öz funksiyalarını uğurla yerinə yetirmək qabiliyyətidir. Amma müəllim səriştəliliyinin tərkibini müəyyən etmək, araşdırmaq üçün bu, tərif tam deyil.

3. Səriştəlilik - əməkdaşın peşə və fərdi keyfiyyətlərini özündə birləşdirən, ona peşə fəaliyyəti ilə məşğul olmağa imkan verən, öz ixtisası üzrə bilik və bacarıqlardan prosesin həyata keçirilməsi vasitəsi kimi istifadəyə imkan verən hərtərəfli təhsildir. Bu tərif, daha çox "peşəkarlıq" anlayışı ilə bağlıdır, səriştə şəxsi motivasiya və emosional-iradi komponentin mövcudluğu ilə fərqlənir.

Bir sıra tədqiqatçılar peşəkar səriştəni aşağıdakı kimi müəyyənləşdirirlər:

- "Mütəxəssisin daxili psixi vəziyyəti və şəxsi keyfiyyətlərinin onun peşə fəaliyyətini həyata keçirməsinə imkan verən mürəkkəb, vahid sistem";

- "Şəxsin peşə fəaliyyəti uğurunu və onun nəticələrinə görə məsuliyyətini müəyyən edən ayrılmaz məzmun-prosessual xarakteristikası" (A.A. Verbitski);

- "Fənni, tədris metodları və didaktikası, pedaqoji ünsiyyət bacarıq və mədəniyyəti, habelə özünüinkışaf, özünüdərk, özünütəkmilləşdirmə üsulları və vasitələri haqqında biliklərin ahəngdar birləşməsi;" (L.M. Mitina);

- "Mütəxəssis şəxsiyyətinin integrativ keyfiyyəti, o cümlədən tipik problemlərin həlli üçün bilik, bacarıq və ümumiləşdirilmiş üsullar sistemi.

Peşə səriştəsinin konseptual aparatına diqqət yetirməklə, müxtəlif formulaları qeyd etmək olar, lakin səriştənin strukturunda müəlliflər (V. Y. Kriçevski, A.K. Markova, E.F. Zeer və b.) yekdilliklə 3 komponenti (səviyyəni) fərqləndirirlər: nəzəri, praktiki və şəxsi.

Peşə səriştəsinin tərifi, strukturu və təsnifatına nəzər salaq. Bəzi alimlər tərəfindən müəyyən edilmiş peşə səriştəsi növləri cədvəl 1-də təqdim olunur.

Cədvəl 1. Peşə səriştəsinin növləri

Tipologiyanın müəllifi	Baxışlar/komponentlər
A.K. Markova	Xüsusi səriştə - peşəkar fəaliyyətdə yüksək səviyyədə bacarıq, peşə özünüinkışafıdır. Sosial səriştə - "birgə peşə fəaliyyəti, əməkdaşlıq", peşəkar ünsiyyət; öz peşə fəaliyyətinin nəticələrinə görə cəmiyyət qarşısında məsuliyyətə hazır olmaq. Şəxsi səriştə - fərdi özünü inkişaf etdirmək və özünü ifadə etmək, peşəkar şəxsiyyət dəyişikliklərinə müqavimət göstərmək bacarığıdır. Fərdi səriştə - özünürealizə, peşəkar fərdiliyi inkişaf etdirmək, özünü qorumaq, peşəkar inkişafa hazır olmaq, iş və istirahətlə bağlı gündəlik iş rejimini təşkil etmək və peşəkar "tükənmişliyin" qarşısını almaq bacarığıdır.

V.Y. Kriçevski	Funksional səriştəlik - peşəkar bilik və onu tətbiqi bacarığıdır. İntellektual səriştə - analitik düşünmək və öz vəzifələrini yerinə yetirmək üçün hərtərəfli yanaşma qabiliyyətidir. Situasiya səriştəsi - vəziyyətə uyğun hərəkət etmək bacarığıdır. Sosial səriştə - ünsiyyət qurmaq və inteqrasiya etmək bacarığıdır.
E.F. Zeer	Sosial-hüquqi səriştə - dövlət qurumları ilə qarşılıqlı əlaqə qurmaq, peşəkar ünsiyyət və davranış üsullarını mənimsəmək bacarığıdır. Xüsusi səriştə - müəyyən bir fəaliyyət növünü müstəqil yerinə yetirməyə hazır olmaq; standart peşə vəzifələrini həll etmək və fəaliyyətlərin nəticəsini qiymətləndirmək bacarığı; ixtisas üzrə müstəqil bilik və bacarıqlara yiyələnmək bacarığıdır. Şəxsi səriştə - ixtisasları inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək, habelə peşəkar fəaliyyətdə həyata keçirmək qabiliyyətidir. Fərdi səriştə - bir insanın peşəkar imkanlarının obyektiv qiymətləndirilməsi və peşəkar "məhvin" aradan qaldırılması üçün texnologiyalara sahib olmasıdır.
V.N. Vvedenski	Kommunikativ səriştə - müəllimin qarşılıqlı əlaqə qurmaq bacarığı; dinləmək, həvəsləndirmək, ünsiyyət prosesini "anlaşılan" etməkdir. İnformasiya səriştəsi - elmi biliklərin həcmi, tələbələr və onların valideynləri haqqında, həmkarlarının ən yaxşı təcrübələri haqqında məlumatları əhatə edir. Müəllimin tənzimləyici səriştəsi - öz davranışını idarə etmək bacarığıdır. Buraya aşağıdakılar daxildir: məqsədin qoyulması, planlaşdırma, səfərbərlik və davamlı fəaliyyət, fəaliyyətin qiymətləndirilməsi, əks etdirmə. İntellektual və pedaqoji səriştə - analiz, sintez, müqayisə, abstraksiya, ümumiləşdirmə, konkretləşdirmə kimi zehni əməliyyatların məcmusudur. Həm də zəka, fantaziya, çeviklik və tənqidi düşüncə.

Müəllimin peşə səriştəsinin strukturunu nəzərə alsaq, tədqiqatçıların ümumi rəyi yoxdur. V.A. Slastenin hesab edirdi ki, "peşəkar səriştə anlayışı müəllimin pedaqoji fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə nəzəri və praktiki hazırlığının vəhdətini ifadə edir və peşəkarlığını səciyyələndirir". İ.F. İsayev və E.N. Şiyanov hesab edirlər ki, müəllimin peşə səriştəsi bu hazırlığı müəyyən edən pedaqoji bacarıqlara əsaslanır.

Hazırlığın iki növü var: nəzəri (analitik, proqnozlaşdırma və əks etdirmə bacarıqlarına malik olmağı nəzərdə tutur) və praktiki (təşkilatçılıq bacarıqları və ünsiyyət bacarıqları).

O.B. Episheva hesab edir ki, peşəkar pedaqoji səriştə fərdin bilik və təcrübə əsasında peşə fəaliyyətini həyata keçirmək qabiliyyətidir. Eyni zamanda, hazırkı peşə fəaliyyəti şəraitində pedaqoji səriştə müəllimin ayrılmaz xüsusiyyəti kimi çıxış edir və adekvat, məsuliyyətlə, müstəqil fəaliyyət göstərmək bacarığı ilə ifadə olunur. O hesab edir ki, peşəkar-pedaqoji səriştəlik müəllimin mühüm xüsusiyyəti olub, tələbələrin gözləntilərinə cavab verən peşə problemlərinin layihələndirilməsi və həlli sahəsində onun qabiliyyəti və hazırlığının inkişaf səviyyəsini əks etdirir.

Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, müəllimin peşə səriştəsinin strukturunu peşə üzrə bilik, bacarıq və peşə əhəmiyyətli şəxsi keyfiyyətlərdən ibarət olmalıdır. L.I. Gurye pedaqoji səriştəyə bunları aid edir: "Şəxsin fəaliyyətində, ünsiyyətində, inkişafında (özünüinkişafda) həyata keçirmək üçün bilik, bacarıq, habelə üsullar toplusu". Eyni zamanda, bu konsepsiyanın tərkibinə təlim zamanı əldə edilmiş bilik, bacarıq və onların həyata keçirilmə üsulları daxildir. Müəllimin şəxsi potensialı, peşə əhəmiyyətli şəxsi keyfiyyətlərin məcmusu böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin aktuallığı. Məqalə aktual məsələyə - peşə səriştəsi anlayışının izahı ilə əlaqədar mövcud ədəbiyyatda olan müxtəlif yanaşmaların təhlilinə həsr edilmiş, məsələyə ümumi baxış verilmiş, fikirlər sistemləşdirilmişdir. Peşə səriştəsi anlayışının ümumiləşdirilmiş şərhini təqdim edilmiş, bu sahədə olan tədqiqatlara toxunulmuşdur.

Problemin elmi yeniliyi. Peşə səriştəliliyi anlayışının strukturunu sistemləşdirilmiş, fərqli səriştə növləri təqdim edilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Peşə səriştəliliyi sahəsində tədqiqat aparən araşdırmaçılar üçün tədqiqat praktik əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat:

1. İlyasov M. Səriştə əsaslı pedaqoji təhsil: bilik və bacarıqların praktik fəaliyyətə səmərəli tətbiqi. // - Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, -2022, № 5.
2. İlyasov M. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. -Bakı: Elm və təhsil, - 2018.
3. Mehrabov A.O. Səriştəli müəllim hazırlığının problemləri. -Bakı: Elm və təhsil, -2015.
4. Зимняя, И. А. Ключевые компетенции - новая парадигма результата образования / И. А. Зимняя // Высшее образование сегодня. - 2003. - № 5. - с. 34-42.
5. Митина, Л. М. Психология труда и профессионального развития учителя: учебное пособие для педагогических вузов / Л. М. Митина. - Гриф УМО. - Москва: Academia, 2004. - 319 с.

E-mail: rahimova.lala@yandex.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok., dos. İ.B. Əhmədov*

fiz.riv.ü.fəls.dok., dos. Ə.Ə. Aslanov

Redaksiyaya daxil olub: 12.01.2023.